

HİTİT YASALARININ ANA ÇİZGİLERİ VE ESKİ ÖNASYA HUKUKU İLE ETKİLEŞİMİ *

Ali M. DİNÇOL **

Sayıda az insan oluşan bir toplumda, düzeni sağlayan ya bir başbuğ, ya da bu toplum bir aile ise, ailenin reisidir. Bu kişi, gelenek ve göreneklere göre, bireyler arasındaki ilişkileri düzenler. Bireyler arasında çıkabilecek sürtüşmeler, eğer uzlaşma yolu ile çözülemezse, çoğunluğun çıkarlarına uygun davranılarak, taraflardan biri cezalandırılır. Başbuğ ya da aile reisinin çıkarlarına karşı gelmek birey için söz konusu olamaz. Bütün toplum başkadırır, o zaman reis veya başbuğun onlar hakkında vereceği yargılar zaten uygulanamaz; sonuçta başkanlık görevini bir başka güçlü kişi devralır. Toplumlar gelişince, bireyler arasında iş bölümü yani meslekler, buna paralel olarak ta, çeşitli güçteki toplumsal tabakalanmalar ortaya çıkar. Bunlar arasındaki çıkar ilişkileri her zaman aynı doğrultuda olmaz. Farklı sosyal statülerin çıkarları çoğu zaman birbiriyle çelişir. Örneğin, üretici malını daha fazla gümüş karşılığı satıp, daha çok kazanmak ister; bunun için fiyatların belirli ölçüleri aşmaması gerekir; yahut öküzü olmayan bir çiftçi, bir başkasının öküzüne haksız yere sahiplenmek ister, bunun bir cezası olmalıdır; bir esnaf yaptığı işten hakından fazla kazanç sağlamak ister, her işin bir değeri olmalıdır; açlık yılları sırasında bir adam, hayatta kalmasını sağladığı, yardım ettiği bir insanı ömrü boyunca kendine köle yapmak ister, yapılan iyiliğin bir bedeli olmalıdır; veya birine kızını nişanlayan bir baba, nişanı bozarsa ne yapılacağı tesbit edilmelidir; bi-

* «Eskiçağ'da Hukuk» konusundaki III. Alkım Konferansları çerçevesinde 16 Nisan 1990 günü tebliğ olarak sunulmuştur.

** İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Hititoloji Anabilim Dalı.

reylerden bazıları toplum kurallarının dışına çıkmak amacındadır, bunları cezalandırmak gerekir. İşte bütün bunlar, toplum düzeninin korunması için yasalar koymayı gerekli kılar. Yasanın bir başka önemli yanı da, bireyleri, toplumun adil olduğuna inandırmasıdır; yasaların olmadığı yerde, adalet olmaz. Çünkü, yazılı yasalar yoksa, aynı suçu işleyenlere değişik cezalar uygulanması ihtimali doğar; bu, adalet ilkelerine aykırıdır. Yazılı yasaların varlığı, bir dereceye kadar, adam kayırmayı ve cezalandırmadaki keyfiligi de önler. Eşit suça eşit ceza uygulanırsa, sunulan hizmet, üretilen eşyanın değeri saptanırsa, toplumu oluşturan bireyler ve tabakalar arasındaki sürtüşmeler en aza indirilir ve kurulu düzen, kendi koşulları içinde adaletli bir biçimde işler, kargaşaya çıkmaz. En kötü düzen dahi, daha iyiye varmak için, kargaşadan iyi sayılır.

Hititlerde de yazılı yasaların varlığı, Boğazköy'de bulunan yazılı belgeler arasında, kanun maddelerini içeren iki tablet ve bu tabletlerin çeşitli zamanlarda kopyaları yapılarak çoğaltılmış versiyonlarının ve imparatorluğun son dönemlerinde yazılmış bir paralelinin ortaya çıkarılması sonucu, anlaşılmıştır. Sözünü ettiğimiz bu iki tabletin birincisi «eğer bir adam», ikincisi ise «eğer bir bağ» sözleriyle başlamakta ve toplam 186 kanun maddesini içermektedir. İlk tablet bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları, ikincisi ise, arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili konuları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin suçlara verilecek cezaları saymaktadır. Tabletten kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, arşivde bulunmuş bir «kitaplık etiketi» üzerinde «üçüncü tablet : eğer bir adam» şeklindeki bir içerik özetinin varlığı¹, muhtemelen bulunan iki tablete ek olarak bir üçüncünün daha yazıldığını kanıtlamaktadır. Hitit toplumu gibi, oldukça gelişkin bir yapıya sahip bir insan topluluğunda, meydana gelebilecek bütün suçları ve düzene sokulması gerekli bütün sosyal ilişkileri, sadece 186 madde ile karşılamanın imkânsızlığı açıktır. Bu bakımdan kuşkusuz, başka tabletlerin de aynı konuları ele almış olması gerekir. Ancak, bazı araştırmacılar, elimizdeki yasa maddelerinin, kanun koyucu tarafından bir defada yazdırılmadığını, bunların zaman içinde karşılaşılan çeşitli

1 ABot 52 ve HG : 1.

suçlar ve bunlara verilen cezaların unutulmaması için yazıya geçirildiğini öne sürmektedirler². Bu yüzden, onlara göre, Hitit kanunlarını içeren belgeleri, Mezopotamya'daki Hammurabi, Lipit-İştar veya Urnammu kanunları³ gibi bir «kanunlar kitabı», bir «codex» olarak nitelememek gerekmektedir. Bu görüşün doğruluğu veya yanlışlığı tartışılabilir. Belgelerin eksikliği bunun olumlu yahut olumsuz sonuçlanmasına engel olmaktadır. Ancak, şurası kesindir ki, Hitit kanunları değişmez bir nitelik taşımamış, toplumun gelişmesi ve kralların istekleri üzerine zamanla değişimlere uğramıştır. Gerek tabletlerde kullanılan ve «duktus» adını verdiğimiz yazı karakterinden, imlâ ve dilbilgisi kurallarındaki yeniliklerden, gerek pek çok maddede raslanan, «eskiden» ve «şimdi» sözleriyle belirtilmiş reformlardan anlaşıldığına göre, Hitit kanunları dört aşamadan geçmiştir⁴: 1 - İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmış, 2 - sonra işkence cezaları (suçlunun ayrı yönlerine sürülen öküzlere bağlanıp, parçalatılması gibi) yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konmuş, 3 - ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddî cezalar artırılmış ve nihayet 4 - para cezalarının miktarında da indirimlere gidilmiştir. Bu aşamalar, Mursili I. devrinden, Tuthaliya IV. zamanına kadar geçen süre içinde meydana gelmiştir. Kanun maddelerini içeren tabletlerde, ilk kanun koyucunun kim olduğuna ilişkin bir kayıt olmadığı gibi, maddelerde değişiklik yapan kralların adları da açıklıkla belirtilmemiştir⁵. Bu yüzden, yukarıda saydığımız aşamaları, sözünü ettiğimiz dil ve yazı özellikleri yardımıyla, böyle geniş bir zaman kesiti içine tarihleyebiliyoruz.

Hititlerin savaş açmayı dahi bir haklılık ve haksızlık sorun olarak gördüklerini, bu bakımdan, haklı olan tarafın savaşı kazanması için, tanrıların bu konuda yargıya varmaları gerektiğine

2 Koroşec, *RAI* XXV : 296.

3 Bu kanun kodex'lerinin Orta Kronoloji'ye göre yaklaşık tarihleri şöyledir : III. Ur sülâlesi kurucusu, Ur kralı Urnammu kodexi M.Ö. 2111 - 2094; I. İsin hanedanından Lipit-İştar Kodex'i M.Ö. 1934 - 1924; Eşnunna kenti kanunları yak. M.Ö. 1900 - 1800; Sus kentinde bulunmuş Hammurabi Kodex'i M.Ö. 1793 - 1750.

4 Aşamaların değişik bir açıdan yorumu için bk. Koroşec, *RAI* XXV : 298-299.

5 von Schuler, *TUAT* I/1 : 96.

inandıklarını biliyoruz⁶. Bundan da anlaşılacağı gibi, Hititlerin hukuka bakış açısı, bütünüyle dinsel. Tanrılar, onlara göre, bütün varlıkların hakkını koruyan, adil ve dürüst efendilerdi. Onların adaleti, köpeği ve domuzu bile kapsıyordu. «Kendi ağzıyla konuşamayan sığır»ın dahi haksızlığa uğramasına, tanrılar izin vermezdi. Kötüyü cezalandıran tanrılardı. Hitit kanunlarının yazılı olduğu tabletlerin baş tarafında bir giriş kısmı bulunmadığından, yargılama yetkisini tanruların ölümlü insanlara nasıl verdiklerini bilmiyoruz. Fakat, yeryüzün sahibi olan tanrılar, Hatti ülkesinin idaresini krallara verdikleri ve kralların da onların temsilcisi olarak, ülkeye egemen olduklarını söyledikleri gibi, herhalde kanun koyma yetkisini yine tanrılardan devralmış olmalıdırlar. Ne yazık ki, bu tanrısal yetkinin bir Hitit kralına verilmesini tasvir eden bir yazılı belge veya bir sanat eserinden yoksunuz. Halbuki, Hammurabi Kanunlarının yazılı olduğu siyah bazalt taştan yapılmış, 225 santim yüksekliğindeki ünlü stel (= dikili taş) üzerinde 71 santimlik bir kısım, Bâbil kralı Hammurabi'nin tanrıdan kanun levhasını almasını gösteren bir kabartmaya ayrılmıştır.

İlkel toplumlarda, ceza ile intikam eşit sayılır, haksızlığa uğramış taraf, suçludan bunun acısını olabildiğinde çıkarmak ister. Eğer haksızlığa uğrayan ölmüşse, intikam alma işi, akrabalarının görevi haline alır ki, bu da kan davalarını doğurur. Eğer iki taraf uğranılan zararın maddeten karşılanması konusunda fikir birliğine varırsa, yapılacak ödemeye tazminat adı verilir. Devlet, öncelikle, toplum düzeninin sağlanması ile yükümlü olduğundan, bireysel intikamın en aza indirilmesini veya tamamen ortadan kaldırılmasını ister. Bu bakımdan, kanunlarda raslanan «talion» ilkesi, yâni göze göz, dişe diş hükümleri, zarara uğrayanın, suçluya, kendisine gelenden daha çok zarar vermesini önlediği için, belki de intikam hislerinin artarak devamını engellemek yönünde atılmış ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Kanun koyucu, cezanın anlamının, aynı zarara başkasının da uğraması değil, hak sahibinin uğradığı zararın giderilmesi olduğunu anlarsa, talion ilkesi yerine «eski durumuna getirme» ve «yerine koyma» ilkelere benimsin. Talion hükümleri, belki korkutucu veya caydırıcı-

6 Dinçol, *Uygurhklar* : 65; von Schuler, *Kaskäer* : 168 v.d.

dır, fakat, aslında haklıya bir şey sağlamaz. Birinin evini yakarın da evinin yakılması, iki kişinin evsiz kalmasından başka neye yarar? Hitit kanunları bu açıdan oldukça ileridir. Pek çok suçun karşılığında tazminat ödenirdi, ölüm cezaları kısıtlıydı ve bedeni sakatlama cezaları ise sadece «köle»lere verilebiliyordu. Ölüm cezalarının eski devrelerde yaygın olduğu, bu dönemde yazılmış belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, kral, saray mutfağında görev yapanları şöyle tehdit eder : «Eğer (suçunuzu) gizlerseniz, sonra (suç) ortaya çıkarsa, size, karılarınız ve çocuklarınızla birlikte kötü bir ölüm (cezası) verilecektir»⁷. Yine Eski Devlet zamanında bazı, bize şimdi küçük görünen, suçlara da ölüm cezası uygulanıyordu. Bir belgede, içki sunucunun, kralın istediğini değil de, başka bir şarabı, kralın adamlarına verdiği için, işkenceyle öldürüldüğünü okumaktayız. Kanunlarda reforma gidilmeden önce de işkenceyle öldürmenin, yine fazla ağır olmayan suçlulara uygulandığı belli olmaktadır : «Evvelce ekilmiş bir tarlayı bir başkası eğer yeniden ekerse, onun ensesine bir saban bağlanır ve (sabana) bir çift öküz koşulur. Bir öküzün yüzü bu tarafa, diğer öküzün yüzü öbür tarafa çevrilir. Adam öldürülür. (Sonra) öküzler de öldürülür. Ve evvelce tarlayı kim ekmişse, ona tekrar sahip olur. Eskiden böyle yapılırdı. Şimdi ise, adamın yerine bir koyun, öküzlerin yerine iki koyun alınır»⁸. Burada ilgi çeken bir husus, adamın ölümünde kullanılan öküzlerin de öldürülmedir. Bu, bir bakıma, ölüm cezası veren yargıçların kalemlerini kırmalarına benzetilebilir. Bir başka metinde de benzer bir duruma raslanmaktadır : «Büyük suçlara karşı, çeşitli ülkelerde eskiden beri ne cezalar uygulanıyorsa (öyle yapılsın) : eğer bir şehirde suçlular idam ediliyorsa, şimdi de idam edilsin; eğer bir şehirde sürgüne yollanıyorsa, yine sürgüne yollansın. Sonra şehir halkı yıkansın»⁹. Burada da şehrin halkının temizlenmesi, dinî bakımdan arındırılması anlamına gelir ve herhalde, idam cezasının yerine getirildiği şehir kastedilmektedir. Diğer taraftan, sınır komutanlarına verilen bir emir olan bu metinde, çeşitli şehirlerin, kendilerine özgü cezalandırma sistemleri olduğu da ortaya çıkmış olmaktadır. Demek oluyor ki, belki etnik bakımdan Hatti ülkesinden farklı olan

7 von Schuler, *TUAT* I/1 : 125 (CTH 265); diğer literatür için bkz. a.g.e.

8 *HG* : § 51, 52.

9 Goetze, *ANET* : 210.

sınır bölgelerinde Hitit kanunlarından çok, yerel kanunlara veya örf ve adetlere uygun davranılıyordu. Buna başka bir örnek te, Anadolu'nun kuzey-doğusunda bulunan Azzi-Hayaşa devleti kralı Hukkana ile yapılan bir antlaşmada bulunmaktadır. Hatti kralı, Hukkana'ya, onun ülkesindeki geleneklerin farklı olduğunu ve yakın akrabalar arasındaki cinsel ilişkilerin doğru karşılanmadığını ve bu suçu işleyenin «Hattuşa'da hayatta kalamıyacağını, öldürüleceğini» ihtar etmektedir¹⁰. Hitit devletinin eski dönemlerinde ölüm cezasının yaygın oluşuna karşılık, hukuk reformundan sonra bunun sınırlandırıldığından söz etmiştik. Ancak, kanun maddeleri arasında yer almayan bazı suçlara, kralın bizzat bu cezayı verme hakkının, yeni devirlerde, Şuppiluliuma zamanında bile saklı tutulduğunu görmekteyiz. Bu kral, haremdeki kadınlarından birisini gözetleyen Mariya adındaki bir kişiyi ölüme mahkûm etmiştir¹¹. Kanunlarda ise, ölüm cezası, ırza geçme, hayvanlarla cinsel ilişkide bulunma ve devlet otoritesine karşı gelme suçlarına verilmekteydi. Fakat, eğer suçlu bir «köle» ise, efendisinin emirlerine uymaması veya kara büyü yapması halinde de öldürülüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bedenî sakatlama cezaları da yalnız «köle»lere uygulanıyordu. Bazı hallerde ise, örneğin bir erkeğin karısı başka biriyle suç üstünde yakalanması durumunda (in flagranti) karısını öldürmesi suç sayılmıyordu¹². Fakat onu öldürme da, «kralın kapısına» götürürse ve «karım ölmesin» derse, «karısı hayatta kalır ve aşığı da hayatta bırakılır. O (= aşık), başını örtecektir». Fakat, eğer «ikisi de ölsün» derse, ceza verme yetkisi krala bırakılıyordu; o isterse onları öldürtüyor, isterse affedebiliyordu¹³. Bu kanun maddesinde ilgi çekici iki husus, mahkemenin kral sarayının kapısında yapılması, ikincisi ise, hayatta bırakılan aşığın, herhalde toplum içinde utanç verici bir duruma düşmesi için, başının örtülmesidir. Hititlerde, davaların bakılması için özel bir yapının varlığına işaret edecek bir belgeden yoksunuz. Anlaşıldığına göre, başkentte bu iş için, kral sarayının kapısı kullanılıyordu. Yukarıdaki maddede olduğu gibi, yalnız kralın kararına başvurulduğu durumlarda değil, fazla önemli görülmeyen

10 Friedrich, *Staatsverträge 2* (Hukkana Antlaşması, CTH 42) : 103-163.

11 Friedrich, *Staatsverträge 2* : 129 (Hukkana Antlaşması, III 57).

12 HG § 83.

13 HG § 84; «baş örtme» eylemi için bk : HG : 115.

bazı adli işlerde de sarayın kapısına gidiliyordu. Buradaki «sarayın kapısı» veya «kralın kapısı» teriminin, dilimizdeki «devlet kapısı» ya da «hükümet kapısı» deyimleri ile eş anlama geldiği düşünülebilir. Başkent dışındaki şehirlerde ise, adalet işleriyle de uğraşan «sınır bölgesi komutanı» gibi yüksek dereceli memurların çalışma yerleri veya kentlerdeki «yaşlılar kurulu»nun toplantı yaptıkları binalar, davaların bakılmasına yarıyordu. Bunu bir kanun maddesi daha açık belirtmektedir: «Eğer birisi, bir (başiboş) sığır, at (veya) katır bulursa, onu kralın kapısına götürür. Eğer onu arazide bulmuşsa, yaşlılara (sunar). Yaşlılar izin verirse, o zaman onu (kendisi için) işe koşabilir. Eğer sahibi tarafından bulunursa, ona (doğal olarak) sahip olur; hırsızlıktan yakalanmaz. Eğer onu yaşlılara sunmazsa/vermezse, o hırsız olur (= öyle sayılır)»¹⁴. Böyle ufak işlerde kralın yargısı gerekmediği tabiidir. Herhalde, bu gibi konularda, sarayda bulunan yetkili bazı memurlar karar verebiliyorlardı. Kral ise, insan hayatının söz konusu olduğu davalarda hükmünü bildiriyordu. Eski Devlet döneminde, örneğin Telipinu zamanında, kralın özellikle cinayet davalarında, suçluyu affetme yetkisi olmadığını, bu krala ait fermanın aşağıdaki bölümü göstermektedir: «Kan meselesi şöyledir. Kim kanlı bir iş yaparsa, 'kanın sahibi' ne derse (o olur). Eğer 'o ölsün' derse, ölecektir; eğer 'o tazminat versin' derse, tazminat verecektir: krala bunda söz (söyleme yetkisi) yoktur»¹⁵. Burada 'kanın sahibi' deyimini ile, öldürülen kişinin en yakın akrabası anlatılmak istenmiştir. Demek oluyor ki, Hitit devletin ilk evlerinde bireysel intikam gereken olaylarda kralın dahi işe karışması istenmiyordu. Halbuki, kanunlarda sonradan hem kan davaları önlenmiş, hem de ölümlü biten olaylarda suçluya idam cezası yerine tazminat ödeme cezaları verilmesi hükme bağlanmıştır. Bu tazminat, gümüş olarak değil, kanun maddelerinde «kelle, baş» olarak geçen «köle» vermekle ödenir: «Eğer biri, bir adamı veya kavadını kavga sonucu öldürürse, ona (= akrabalarına) dört baş (= dört kişi) verir; bunlar kadın veya erkektir». Kanunlarda

14 *HG* Tablet II, § 71 = Paralel versiyon, § XXXV: «... önce sahibine götürür, onu bulamazsa, durumu şahitlerle tesbit ettirir. Sahibini bulursa onun kaybını tam olarak geri verir. Ancak, şahitlerle tesbit ettirmezse ve sahibi sonradan (hayvanı) bulursa, o hırsız sayılır ve üç mislini tazmin eder».

15 Hoffmann, *THeth.* 11 : 53; HW² : 126.

kasden öldürme ile kaza ile öldürme arasında da ayırım yapılmış olması çok ilgi çekicidir : «Eğer insanlar kavga ederse ve biri (bu sırada) ölürse, o (= ölüme sebep olan kişi) bir baş verir»¹⁶. Hür insanlarla, «köleler» arasında fark gözetilmiş olduğuna önceki bölümlerde değinmiştik. Öldürme olaylarında da, cinayete kurban giden bir köle ise, tazminat olarak verilen «baş» sayısı yarı yarıya düşmektedir¹⁷. Öldürülenin akrabalarına tazminat ödeme, suçlu yakalanamadığı hallerde dahi ortadan kalkmamaktadır. Olay yeri ekili bir tarla ise, tarlanın sahibi tazminatı ödemeye mecbur edilmekte, cinayet boş arazide meydana gelmiş ise, saptanacak bir «köyün» halkı bundan sorumlu tutulmaktadır. Ancak, olay yeri ile en yakın yerleşim bölgesi arasında belirli uzaklık varsa -yaklaşık 30 km çapından fazla bir boşluk-, suçlu bulunmamış sayılmaktadır¹⁸. Hitit kanunlarında ölüm cezası verilen suçlarda, suçlunun ailesinin de sorumlu tutulmasına sadece bir defa, o da, kralın emirlerine karşı gelindiği hallerde raslanmaktadır¹⁹. Halbuki, Eski Devlet zamanında, ufak bir hatasını saklamaya çalışan saray mutfağı personelinden birinin dahi, ailesi ile birlikte öldürüleceğine ilişkin bir örneği yukarda vermiştik. Eğer buradaki suçu da kralın emrine karşı gelme sayarsak, kollektif sorumluluğun sadece bu konuya özel bir durum olduğu ortaya çıkar. Kanun maddeleri arasında yer almamakla beraber, başka metinler, Hitit toplumunda tanrılara karşı işlenen suçların da ölümle cezalandırıldığını göstermektedir ki, bu, bireylerin tanrılara ve krala karşı aynı durumda buldukları kanıtlamaktadır; «köle»lerin de efendilerine karşı aynı durumda oldukları sonucuna aynı metinlerden yararlanılarak varılabilmektedir. Şu halde, birey, ister tanrıya, ister krala, ister efendisine kulluk görevini yerine getirmedi mi, bunun cezası ölümdür ve suçtan yalnız suçu işleyen değil, ailesinin diğer fertleri de sorumlu tutulur. Kralların tanrılara karşı suçlu duruma düşmeleri halinde de, egemenlikleri altındaki ülkenin tüm ahalisi,

---

16 *HG* § 1.

17 *HG* § 2.

18 *HG* § 6 (Paralel versiyon IV); von Schuler *TUAT* I/1 : § 1; en yakın yerleşim biriminin sorumlu tutulması hk. krs. Codex Hammurabi, § 23, 24.

19 *HG* Tablet II, § 58 A : «eğer bir kimse kralın mahkeme kararına itiraz ederse, onun evi harabe (= pupuli) olur».

tanrılar tarafından cezalandırılmaktadır; bunun en güzel örneği, Murşili II.'nin «veba duaları»nda görülmektedir.

Ölüm cezasını gerektiren diğer suçlar arasında «kara büyü» nün bulunması, bunun ne kadar etkili bir kötülük aracı olduğuna Hitit toplumunda yaygın olarak inanılmasıdır : «Eğer bir adam bir yılanı öldürürse ve (öldürürken) başka birinin adını söylerse (= onun da aynı şekilde ölmesi isteğini belirtirse), bir «mina» gümüş verir; eğer (bu işi yapan) bir köle ise, öldürülür»²⁰. Bir başka madde de şöyledir : «Eğer biri bir adamı dinsel olarak arındırırsa (= günahlarından), artıkları (= kurban veya arındırma işleminde kullanılan nesnelere) da yakma yerine götürür (= yakar). Eğer onları başkasının tarlasına veya evine götürürse, bu büyücülüktür, kralın yargısı (gerekir)»²¹. «Eğer birisi kilden bir suret yaparsa (Ersatzbild) büyücülüktür. Kralın mahkemesine Kralın yargısı gereken suçlarda, kralın isteğine göre, suçluya idam çıkar cezası verilebileceğine daha önce değinmiştik.

Hitit kanunlarından geniş bir yer tutan cinsel suçlardan bazıları için de ölüm cezası verilmiştir. Bir sığır veya koyunla cinsel ilişkide bulunan, büyük bir günâh işlemiş sayılırdı. Bu suçun cezası kral tarafından verilirdi. Kral ister ölüm cezasını uygular, isterse başka bir ceza türüne başvurabilirdi. Ancak, anlaşıldığına göre, utanç verici bir suçu işleyen kişi, kralın huzuruna çıkarılmamakta, daha doğrusu kral onu görmek istememektedir, yargısını suçluyu tanımadan bildirir²². Buna karşılık, bir adamın, annesi, kızı veya oğlu ile cinsel ilişkide bulunması, büyük günâhtır²³. Kanunda buna ne ceza verileceği dahi belirtilmeye gerek duyulmamıştır; büyük günâhın cezasının ölüm olduğu herhalde herkes tarafından biliniyordu. Bu durumlarda krala başvurma diye bir şey de söz konusu edilmemektedir. Diğer taraftan, cinsel ilişkinin üvey ana ile olması durumunda, eğer baba sağ ise, yapılan büyük günâhtır, eğer baba hayatta değilse, o zaman bu suç sayılmaz²⁴. Zaten, kanunlarda, bir adam öldüğü vakit, karısının ada-

20 *HG* Tablet II, § 55.

21 *HG* § 44 b A; ayrıca bk. Tablet II, § 11 b.

22 *HG* Tablet II, § 73, 74.

23 *HG* Tablet II, § 75.

24 *HG* Tablet II, § 76.

min kardeşiyle evlenmesi de suç unsuru olarak görülmemektedir. Bir adamın kardeşi hayatta iken, onun karısı ile cinsel ilişkide bulunması da günâhtır²⁵. Ancak, anlaşıldığına göre, ölen kardeşin karısını almak suçtan sayılmamaktadır²⁶. Kadının zina suçu ile ilgili maddeyi yukarda vermiştik. Buna ilişkin olarak belirtmemiz gerekir ki, eğer ırza geçme açık arazide olursa, bundan erkek sorumlu tutulmakta, eğer ırza geçme bir evde olmuşsa, bunda, herhalde yardım çağırabileceği halde, buna başvurmadığı için, kadın suçlu sayılmaktadır²⁷. Cinsel suçlarla ilgili başka bir madde çok ilginçtir : «Eğer bir adam bir at veya katırla cinsel ilişkide bulunursa, bu suç değildir. Fakat kralın huzuruna çıkamaz, rahipte olamaz»²⁸. Görüldüğü gibi, eti yenen hayvanlar olan sığır ve koyunla aynı şeyi yapmak, hayvanları dinsel olarak kirletmekten dolayı; kendileri pis (mekruh) sayılan domuz ve köpekle yapmak ise, insanın kirlenmesi yüzünden suç sayıldığı halde, at ve katır ile cinsel ilişkide bulunmak yasalara aykırı değildi. Ancak, bu hayvanlara da cinsel yönden yaklaşanlar kralın huzuruna çıkamıyor ve rahip olamıyorlardı. İlgili çekici maddenin ikinci kısmı ise, şöyledir : «Bir sığır bir adama (cinsel olarak) saldırırsa, sığır öldürülür. Adam ise, öldürülmez. Adamın yerine bir koyun alınır ve o öldürülür. Eğer bir domuz bir adama (cinsel yönden) saldırırsa, bu suç değildir».

Mülkiyetin korunması ile ilgili kanun maddelerinde tesbit edilen cezalar, genellikle tahribe uğrayan, kaybolan veya kullanılmaz duruma gelen malın yerine yenisinin konması ve değerinin tazmin ettirilmesi ilkesine dayanmaktaydı. Mülkiyete taşınmaz mallar, ekinler, hayvan varlığı, köleler de dahil edilmişti. Bu arada, ilginç bir nokta, tazminat miktarı belirlenirken yanlışlık yapılmaması için, kaybolan veya çalınan malın değeri, özellikleri sayılarak saptanıyordu. Örneğin : «Eğer biri asil bir at çalarsa -(yavru) emziriyorsa asil at değildir, yaşlı ise asil at değildir, iki yaşında ise asil at değildir-, (tazminat olarak) eskiden 30 at verdi, şimdi 15 at verecektir : 5 iki yaşında at, 5 yaşlı at, 5 emzi-

25 *HG* Tablet II, § 81 a-c.

26 *HG* Tablet II, § 79.

27 *HG* Tablet II, § 83.

28 *HG* Tablet II, § 85.

ren at verir»²⁹. Kanunlar, meydana gelebilecek pek çok olayı da kapsamına almaktadır : «Eğer biri (bir başkasına ait) bir öküzü, bir atı, bir katırı veya bir eşiği çifte koşarsa ve bu ölürse veya kurt yerse veya kaybolursa, o bunu tazmin eder. Eğer derse ki 'o tanrının isteği ile öldü, o zaman yemin eder»³⁰; «Eğer sığırlar bir tarlada (başiboş) dolaşırlarsa ve tarla sahibi onları bulursa, onları bir gün çifte koşabilir. Yıldızlar çıkınca sahiplerine geri götürür»³¹. Bazı maddeler de pek akıl almaz olaylara dahi yer verilmiştir : «Eğer bir köpek domuz yağını yerse ve yağın sahibi onu bulur ve öldürürse ve sonra içinden yağını alırsa, tazminat ödemek yoktur»³². Hırsızlıkla ilgili maddelerin de oldukça ilginç yönleri bulunmaktadır : «Eğer hür bir insan bir evi soyarsa, (çalıklarını) tümüyle geri verir. Eskiden suçun kefareti olarak 1 mina gümüş verirdi, şimdi 12 şekel gümüş verir. Eğer çok çalmışsa, çok ödetilir, az çalmışsa az ödetilir»³³. Görüldüğü gibi, hırsız çaldığı malları geri vermekle kalmıyor, yaptığı fena işin kefaretinin gümüş vererek ödüyor. Yalnız eğer, hırsızlığı yapan bir «köle» ise, çaldığı malları geri verdikten başka, 6 şekel gümüş ödemekle yükümlü oluyordu. Cezası, daha önce de söylediğimiz gibi, hür insanlara göre yarı yarıya azdı. Buna karşılık, ev sahibi ona bedenî sakatlama cezası da veriyor ve kulaklarını, burnunu kesebiliyordu. Ayrıca kölenin sahibi de bu işten sorumlu tutuluyordu. Fakat isterse bir tazminat ödüyor ve kölesini tekrar işe kabul ediyordu, istemezse onu kovuyordu³⁴. Tekrar vurgulayalım ki, köleye verilecek tazminat miktarı, hür insanlara ödenenin yarısı kadardı; aynı şekilde kölelerin ödeyeceği tazminat ta, hür insanların verdiği yarısına eşitti. Fakat, ödeme güçleri hürler göre az olduğu için, kölelere uygulanan bu indirim karşılık, onlara sakatlama cezası da uygulanıyordu.

Mülkiyetin korunmasına ekinlerin de girdiğini yukarıda belirtmiştik. Aynı şekilde ağaçlar da kanunun koruma kapsamı içi-

29 *HG* § 58 B.

30 *HG* § 70.

31 *HG* § 79.

32 *HG* § 90 B.

33 *HG* § 94 A.

34 *HG* § 95 A.

ne alınmıştır. Kanunlarda satın alma ve kiralamaya ilişkin hükümler de vardır. Ancak, elimizde, Assur ticaret kolonileri devrinde olduğu gibi, özel kontratlar veya ticarî sözleşmeler gibi belgeler bulunmadığı için, bu işlemlerin nasıl yürütüldüğünü bilmiyoruz. Hatırlanacağı üzere, sadece kral tarafından tımar arazisi olarak şahıslara bağışlanan topraklara ait belgeler tanınmaktadır. Herhalde, kişiler arasındaki alım-satım işleri de, bunlara benzer belgeler aracılığı ile yapıyordu. Resmî bir belge niteliği taşımasına rağmen, aşağıdaki metin, özel alım-satımların da nasıl cereyan ettiğine ilişkin bir fikir vermektedir : «Eğer bir (tapınak görevlisine) sarayda armağan olarak gümüş, altın, giysiler veya tunç eşya verilirse, bunlar sayılmalıdır. 'Kral ona bunu verdi' (diye yazılmalıdır). Ve ağırlığı ne kadar ise, bu da belirlenmelidir. Ayrıca, şu da eklenmelidir : 'Filân bayramda ona verilmiştir'. Ayrıca şahitler de eklenmelidir : 'Ona bunlar verildiğinde şu ve şu orada bulunuyorlardı'»³⁵. Arazî sahiplerinin belirli miktarlarda haraç ve angaryaya bağlandığını daha önce de anlatmıştık. Kralın bazı hallerde angaryayı kaldırabileceği de knunlarda hükme bağlanmıştır. Belirli bazı şehirlerin ahalisi de bundan muaf tutulmuştur³⁶. Bu ayrıcalığın neden ileri geldiği kesinlikle saptanamamakla beraber, Hitit devletinin ilk kuruluş yıllarına ait tarihsel bağların bir belirtisi olarak, belki de ilk egemenlik kurdukları şehirler olması yüzünden, kralların böyle bir ayrıcalık tanıdıkları düşünülebilir.

Hitit aile hukukuna ait bazı maddeler de kanunlarda yer almaktadır. Ancak bunlar daha çok özel durumları kapsamaktadır. Buna rağmen, evlilik ve boşanma ile ilgili bazı konularda kanun maddeleri bize yeterli bir fikir verebilmektedir. Ailenin ataerkil bir düzen taşıdığı belli olmaktadır. Aile reisi olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemendir. Yukarda bir erkeğin, ihanetini yakaladığı karısını ceza görmeden öldürme hakkına sahip olduğunu belirtmiştik. Kanun maddelerinin ikisinde, çocukların satılabildiği³⁷ veya öldürülen bir adamın karşılığın zarara uğrayan tarafa

35 *Direktif* : 42-45 (CTH 264).

36 *HG* § 54 A.

37 *HG* § 48 A.

tazminat olarak verilebildiğine³⁸ ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Kadının sahiplenilebilecek bir mal olarak görülmesi, bütün Önasya toplumlarında olduğu gibi, Hitit ülkesinde de geçerliydi. Evlilikten önce bir nişanlılık devresi vardı; fakat, erkek, kadının babasına veya ailesine belirli bir «başlık» ödemedi evli sayılmıyordu. Yâni evlilik için, erkeğin kadın tarafına maddî bir ödeme yapması zorunluydu. Buna karşılık kadın da, erkeğin evine ceyiz getiriyordu. Eğer erkek başlık parasını ödedikten sonra, kadının ailesi evlilikten vazgeçer ve kızlarını vermezse, başlık parasının iki mislini tazminat olarak erkeğe vermekle yükümlüydü³⁹. Eğer erkek, başlık ödeyip aldığı kadını geri vermek isterse, henüz onunla cinsel ilişki kurmamışsa, evlilikten cayabilir; ancak, başlık parası yanar, kendisine iade zorunluluğu yoktur⁴⁰. Yasalarda kız kaçırma ile ilgili maddelere de rastlanmaktadır. Eğer bir kız sözlü iken kaçırılırsa, kaçırın adam, sözlü erkeğin kıza verdiği başlığı iade etmeye mecburdu⁴¹. Kızın kaçırılması sırasında, takipçiler ve kaçıranlardan öldürülenler olursa bunun da cezası yoktur⁴². Hititlerde, evlilik, kızın evleneceği erkeğin evine gitmesi anlamına gelmekteyse de, bunun yanında erkeğin «içgüveyi» olarak kızın babasının evine girmesi de mümkündür⁴³. Bu durumda belki de erkek aldığı kız için başlık vermiyor, buna karşılık kayınpederinin evinde çalışmak suretiyle, kızın ailesine ekonomik katkıda bulunuyordu. Hür insanlarla «köle»ler arası evliliklere de kanun izin veriyordu. Ancak, erkek «köle» de olsa, evleneceği hür kızın ailesine başlık ödemekle yükümlüydü. Başlık parası ödenmiş, başka bir deyimle eş olarak satın alınmış bir hür kadını, köle olan kocasından ayırmaya ve kadının sosyal statüsünü değiştirmeye (= köle yapmaya) kimsenin hakkı yoktu⁴⁴. Aynı şekilde, eğer bir hür erkek, «köle» bir kızın babasının evine içgüveyi olarak giderse, onların evliliği de kanunlar karşısında geçerliydi ve hür er-

38 *HG* § 44 b A.

39 *HG* § 29 B.

40 *HG* § 30 B; krş. Codex Hammurabi § 159.

41 *HG* § 28 a B.

42 *HG* § 37 A.

43 *HG* § 36 B.

44 *HG* § 34 B.

keğin karısından ayrılması söz konusu olamazdı⁴⁵. İçgüveylik kurumunun Hititlerde önemi, Telipinu Fermanında dahi kendini göstermektedir; hatırlanacağı üzere, tahta geçebilecek erkek evlât bulunmadığı hallerde, kral kızına bir içgüveyi damadı eş olarak alınmakta ve krallık görevi ona verilmektedir⁴⁶. Evliliğe mani olan hallere yukarda değinmiştik, yakın akraba evlilikleri kanunlarla yasaklanmıştı. Bu gibi evliliklerin diğer Önasya ülkelerinde mübah sayıldığı, özellikle yukarda sözünü ettiğimiz Azzi-Hayaşa ülkesi kralı, Hukkana ile yapılan antlaşma metninden belli olmaktadır⁴⁷. Verasetle ilgili hükümlere de kanunlarda yer verilmiştir. Örneğin, evli bir kadın kocasının evinde ölürse, ceyizi kocasına kalırdı; eğer kadın babasının evinde can verirse ve çocukları varsa, mal çocuklara kalırdı⁴⁸. Bunun tersi durumda, yâni kadının kocası ölürse, erkeğin payına düşen mal varlığı kadına intikal ederdi⁴⁹. Erkeğin ölmesi üzerine, kadının kayınbiraderi veya kayınpederi ile evlenebileceğinden, yukarda söz etmiştik. Bunun nedeni de herhalde, mal varlığının aile içinde kalmasını sağlamalı idi; dul kalma diye bir durum da ortadan kaldırılmış oluyordu. Boşanma durumunda da hür bir adam ve köle bir kadının mallarının ve çocuklarının bölüştürülmesine ilişkin bir madde de şöyledir : «Eğer hür bir adamla bir köle kadın birbirlerini severlerse ve birleşirlerse ve o (= erkek), onu (= kadını) zevceliğe alırsa ve onlar bir yuva kurarlar ve evlât yetiştirirlerse, fakat sonra kavga ederler veya boşanırlarsa, mallarını bölüşürler; çocukları erkek alır, bir çocuk kadına kalır»⁵⁰. Köle bir kadına dahi, boşandığı takdirde müşterek malların yarısı verildiğine göre, kanun maddeleri arasında raslanmamakla beraber, hür kadınlar da herhalde kocalarından ayrılınca, malların yarısına sahip olabiliyorlardı. Belki o durumda, hür kadın, birden fazla çocuğu alma hakkını elde ediyordu. Evlât edinme hakkında kanunlarda bir hüküm bulamıyoruz. Ancak, Hattuşili I. devrinde dahi, evlât edilen

---

45 HG § 36.

46 Hoffmann, *THeth* 11.

47 Friedrich, *Staatsverträge* 2 : 125 (Hukkana Antlaşması III, 52).

48 HG § 27 B.

49 HG Tablet II, § 78.

50 HG § 31.

erkekler taht varisi olabilmekteydiler⁵¹. Demek oluyor ki, Hititlerde böyle bir kurum vardı. Ne yazık ki, başka Önasya devletlerinden tanıdığımız evlât edinme belgelerine Hitit arşivlerinde ras-lyamıyoruz.

Yukarda, kanun maddelerinden verdiğimiz örneklerden birinde, evli bir kadınla yakalanan bir erkeğin, affa uğradığı ve hayatta kalmasına izin verildiği hallerde, başını örtmesi ve böylece toplum gözünde küçük düşürülmek istenmesi olayına değinmiş-tik. Kanun maddeleri arasında yer almamakla beraber, yukarda sözünü ettiğimiz biçimde, suçlunun toplum tarafından tanınması ve kınanmasını sağlamak için, onur kırıcı cezalara başvurulduğunu, başka metinler yardımıyla öğreniyoruz : «Eğer onu öldürmez-lerse, ona, çıplak olarak -bedeninde hiç bir giysi olmadan-, Labarna'nın sarnıcından, (kendi) tapınağına kadar üç defa su taşıta-rak, onu aşağılatırlar»⁵².

Hititlerin diğer kültürlerden ne kadar etkilendiklerini gerek maddî kültür belgeleri, gerek yazılı belgeler yeterince göstermektedir. Bilindiği gibi, din alanında, buna bağlı olarak mitolojik yazın türünde, özellikle Anadolu'nun güneydoğusu ile Kuzey Suriye bölgesinde yaşayan Hurri toplumunun aracılığı sayesinde Mezopotamya'dan pek çok unsur Hititlere aktarılmıştır. Fakat, Hitit uygarlığının oluşumunda bunlardan çok daha fazla rol oynayan bir Mezopotamya etkisi vardır ki, o da kuşkusuz çivi yazısı sistemidir. Yazı sisteminin Mezopotamya kökenli oluşu, uygulanan diller ayrı ayrı olsa da, Hitit toplumunu Çivi yazılı kültürler dünyasına sokmuştur.

Bu kültürel alışveriş içinde acaba Hitit hukuk sistemi ve yasaları Mezopotamya'da eskidenberi varolan yazılı hukuktan ne dereceye kadar etkilenmiştir? Hititler'in, oldukça eskide kalmış Mezopotamya'ya ilişkin kişi ve olayları bildikleri açıktır. Örneğin 1650 yıllarına tarihlenen I. Hattuşili Fırat'ı kendinden 7 yüzyıl önce geçmiş olan Akkad Kralı Sargon'dan söz edebilmektedir. Buna bakılacak olursa orta kronolojiye göre 2111-2094'e tarihle-

51 Hattuşili I. nin Politik Vasiyetnamesinde veliht olarak kızkardeşinin oğlunu ve sonra da Mursili'yi tayin ettiği bilinen bir gerçektir.

52 *Direktif* : 60-61 (CTH 264).

nen Ur-Nammu, 1934-1920 arasına konulan Lipit-İştar ve 1793-1750 tarihlerindeki Hammurabi yasalarının Hititler için karanlık geçmişin unutulmuş belgeleri olmadığı anlaşılır.

Yukarda sıralanan Mezopotamya yasaları ile Hitit yasa maddeleri karşılaştırıldığında, bazı konularda bir etkinin varlığından söz etmek mümkün olmaktadır. Bu benzerliklerden hangilerinin direkt bir alıntı olduğu hangilerinin ise Hititlere esin kaynağı teşkil ettiğini anlamak güç olsa da, bu benzerlikleri şöylece sıralayabiliriz :

1 — Eşnunna ve Urnammu yasaları da Talion ilkesini kabul etmezler. Bunlarda da bedeni sakatlamalar için gümüş ile tazminat ödeme cezası vardır. Eşnunna yasalarının içerik bakımından Hitit yasaları ile daha büyük benzerlik gösterdiğini bazı araştırmacılar iddia etmektedirler⁵³.

2 — Hitit yasalarında § 29 ve 30 ilke olarak Hammurabi Kodex'inde § 160 ve 159 ile uygunluk göstermektedir. Bu maddeler hatırlanacağı üzere sözlenmiş bir kızın ailesi tarafından erkeğe verilmemesi durumunda ödemiş olduğu başlığın (*kuşşata* = TIRHATUM) iki misli geriye ödenmesi, erkeğin vazgeçmesi durumunda ise, başlığı geriye talep etme hakkı bulunmadığı konusundadır. Hammurabi kodexinde de arka arkaya iki madde lafzen ve ruhen bunların eşidir. Bu maddelerin direkt bir alıntı olduğuna inanan araştırmacılar bulunmaktadır ki, kanımızca haklı olmaları büyük bir olasılıktır.

3 — Hitit yasalarında, kölelerin kaçması durumunda yakalayanına mükafat ödenmesi ile ilgili § 22 ve bunu izleyen yine aynı konuda hükümler içeren § 23 ve 24 içerik bakımından Hammurabi Kodex'inin § 16-19 ve Lipit-İştar kodex'inin 12-14 maddelerine benzerlikler göze çarpmaktadır (Eşnunna § 40 ve 49). Bunların ayrıntılarına girmek istemiyoruz.

4 — Hititlerde köle ve hürlerin evlenmelerine müsaade edildiğini yukarda söylemiştik (Hitit yasaları § 33). Hammurabi Kodex'inde de § 175 ve 176 aynı konuya hasredilmiş olup, bu gibi karma evliliklerden doğacak çocukların hür olacağını belirtmek-

53 Korošec, *RAI* XXV : 302.

tedir. Ölüm halinde ise, kölenin de ortak mülkiyetin bir kısmının varisi olacağı anlaşılmaktadır.

5 — Hitit yasalarında § 6'yı yukarda anlatmıştık. Açık arazide bulunan bir cesedin ölümünden yakın bir yerleşim halkının sorumlu tutulacağı bildirilen bu madde ile Kodex Hammurabi'nin faili bulunamayan hırsızlık suçu için en yakın yerleşimin sorumlu tutulacağını bildiren § 23'ü arasında prensip açısından benzerlik görülmektedir.

6 — Yasa maddelerinde olmamakla beraber, yasa hükmünde bir tâlimatname metninde, kralın hizmetkârlarının nasıl davranacakları saptanırken, bir hizmetkârın suçlu olup olmadığını anlamak için «nehir sınamasına» başvurulmaktadır. Bu sınamada nehre atılan kişi nehir tarafından alınır, yani boğulursa suçludur, sağ kalırsa, suçsuzdur. Bu sınama Hammurabi kanunlarında (§ 2) da geçerli olan bir usûldür.

Bütün bu benzerlikler, biri dışında, direkt bir alıntıyı kanıtlar nitelikte değilse de, Hititlerin en azından Mezopotamya yasaları hakkında bir fikir sahibi olduklarını göstermektedir.

Hitit yasalarından başka toplumların yararlanıp yararlanmadıklarını anlamak için ise, sadece Orta Assur yasaları kaynak oluşturmaktadır. Çünkü diğerlerinin hepsi Hititlerden daha eskidir. Yaklaşık 1112-1074 tarihlerine tarihlenen ve Tiglatpileser I. devrinde ortaya çıktığı anlaşılan bu yasaların § A 15 maddesi Hitit yasalarının Tab. II § 97 maddesini andırmaktadır. Her ikisinde de zina suçunda in flagranti yakalanan kadını kocanın öldürme hakkına sahip olması öngörülmektedir. Yine iki yasada da koca, karısını hemen öldürmeyip, kralın huzuruna götürebilmekte ve onların cezalandırılmalarını ya da beraatlerini isteyebilmektedir⁵⁴.

54 Koroşec, *RAI* XXV : 305-306.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- ABoT* : K. Balkan, *Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri*, Ankara.
- ANET* : A. Goetze, «From the Instructions for the Commander of the Border Guards», *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Ed. James B. Pritchard), Princeton 1955 : 210-211.
- CTH* : E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971.
- Direktif* : A. Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili bir Direktif Metni*, Ankara 1985.
- HG* : J. Friedrich, *Die hethitischen Gesetze*, Leiden 1971.
- HW²* : J. Friedrich - A. Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch* (2nci, düzeltilmiş ve genişletilmiş basım), Heidelberg, 1975 v.d.
- Kaşkâier* : E. von Schuler, *Die Kaşkâier*, Berlin 1965.
- RAI XXV* : Korošec, «Die hethitischen Gesetze in ihren Wechselbeziehungen zu den Nachbarvölkern» *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient* (Rencontre Assyriologique International XXV, Berlin) Berlin 1982 : 295-309.
- RAI XXVI* : V. Korošec, «Die Todesstrafe in der Entwicklung des hethitischen Reiches» *Death in Mesopotamia: Papers presented at the XXVIe - Rencontre Assyriologique International, Copenhagen 1979* - (Mesopotamia 8), Copenhagen 1980 : 199-212.
- Staatsverträge* : J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, Teil II (Hethitische Texte IV) Leipzig 1930.
- THeth 11* : I. Hoffmann, *Der Erlass Telipinus* (Texte der Hethiter 11), Heidelberg 1984.
- TUAT I/1* : E von Schuler «Die hethitischen Gesetze», *Rechts -und Wirtschaftsurkunden, Historisch- Chronologische Texte* (Ed. Borger, Lutzmann, Römer, von Schuler), (Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Band I/1), Gütersloh 1982 : 96-123.
- Uygarlıklar* : A. M. Dinçol, «Hititler, Uygarlık Tarihi» *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1982.